

МІЖНАРОДНЕ ЖИТТЯ ТА УКРАЇНА

Журба М. А.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ У ЧЕХОСЛОВАЦЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ (СЕРЕДИНА 40 – 80-Х РР. ХХ СТ.)

Аналізуються процеси підпорядкування громадських організацій Чехословаччини місцевою компартією та протидії суспільно активних сил тоталітарній трансформації чехословацького соціуму.

Ключові слова: Чехословаччина, громадські об'єднання, громадянське суспільство, суспільно-політичне протистояння, тоталітаризм, демократизація

Журба М.А.

Общественно-политическое противостояние в чехословацком обществе (середина 40 – 80-х гг.)

Анализируются процессы подчинения общественных организаций Чехословакии местной компартией и противодействия общественно активных сил тоталитарной трансформации чехословацкого социума.

Ключевые слова: Чехословакия, общественные объединения, гражданское общество, общественно-политическое противостояние, тоталитаризм, демократизация

Zhurba M.A.

Socio-political confrontation in the Czechoslovak Society (mid 40 – 80-ies.)

The processes of submission of public organizations Czechoslovakia are analyzed by local communist party and counteractions publicly of active forces of totalitarian transformation of Czechoslovakia socium.

Keywords: Czechoslovakia, public associations, public society, social and political opposition, totalitarianism, democratization

Демократична парадигма розвитку та євроінтеграційні прагнення українського суспільства як необхідну передумову передбачають розвиток громадянського суспільства. Водночас тоталітарна епоха вітчизняної історії була позначена деформаціями громадської ініціативи, що зумовлювалися прагнення більшовицького режиму утилізувати потенціал різнопрофільних об'єднань громадськості у процесі нав'язування широким верствам населення вузькопартійного бачення парадигми суспільного розвитку. Країни Центральної Європи, серед яких важливе місце посідала Чехословаччина, також стали об'єктом застосування комуністичної політики підпорядкування громадської ініціативи завданням тоталітарної трансформації. Щоправда тут, на відміну від республік СРСР деформація громадської ініціативи не була

настільки глибокою, а відтак потенціал опору режиму та наступної регенерації громадянського суспільства був значно більшим. Метою поданої нижче статті є аналіз процесу підпорядкування громадських організацій Чехословаччини місцевою компартією, а також протидії суспільно активних сил тоталітарній трансформації чехословацького соціуму, що врешті-решт завершилося повалення комуністичного режиму під час громадянської Оксамитової революції 1989 року. Означена проблема досі не стала предметом спеціального наукового інтересу в сучасній українській історіографії, лише окремі її аспекти розглядалися в більш загальних працях вітчизняних авторів.

Упродовж перших трьох повоєнних років протиборство різних суспільно-політичних сил у Чехії та Словаччині відбувалося щодо вибору напрямку подальшого розвитку. Усе залежало від того, кому вдасться привернути на свій бік більшість суспільства. При цьому КПЧ мала такий сильний додатковий аргумент, як активна підтримка її з боку СРСР, який багато зробив для відновлення ЧСР в довоєнних кордонах [17, С.181]. Відсутність у програмах усіх чеських і словацьких партій відвертих пропозицій щодо відновлення довоєнного соціально-політичного устрою певною мірою знижувала напруження політичного протистояння, тому воно мало "стримані", латентні форми. Шлях до затвердження політичної монополії комуністів визначався керівництвом Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ) в організації тиску знизу на партнерів по Національному Фронту, через втягнення в політичну боротьбу соціально нерестентних шарів суспільства та здійснення практики вульгарного популізму [2, С.133].

У відносинах між партіями НФЧС впродовж тривалого періоду переважало прагнення до компромісів. Такі стосунки між партіями зумовлювалися не тільки атмосферою загального національно-патріотичного піднесення, не тільки тим, що партії усвідомлювали загальнонаціональну значущість своїх завдань, а й тим, що вони досягли формального паритету під час формування державних органів влади. Проте цей паритет був досить хистким. Якщо в уряді З.Фірлінгера кожна з партій, що входила до коаліції, представляли по три міністри, а чотири міністри були безпартійні, то в місцевих органах влади (крайові й районні національні комітети) домінували комуністи [1, С.49]. Пошук компромісу в межах НФЧС серед прихильників протилежних тенденцій у Чехії та Словаччині та існуючі парламентські традиції привели до створення коаліційного уряду на чолі з лідером КПЧ К. Готвальдом. Представники компартії обіймали посади міністрів внутрішніх справ, фінансів, сільського господарства. Після утворення коаліційного уряду КПЧ взяла курс на подальше поглиблення соціально-економічних перетворень у країні, її керівництво висунуло як першочергові два завдання: прийняття нової конституції та затвердження плану відновлення економіки країни. Питання про "дворічний план розбудови" відразу опинилося в центрі уваги політичного протиборства, оскільки тенденція до етатизації економіки, що проявлялася дедалі виразніше, викликала незадоволення серед партій НФЧС [11, С.88].

У Чехословаччині рельєфно відобразилось системне використання досвіду радянських громадських об'єднань у соціально-господарській та політичній сферах. В чеських землях основне протистояння розгорталось між комуністами та соціал-демократами В Словаччині головними політичними супротивниками виступали Комуністична партія Словаччини (КПС) та Демократична партія Словаччини (ДПС).

Остання репрезентувала інтереси словацького селянства [21, С.141]. Вибори 26 травня 1946 р до Установчих зборів Чехії та Словаччини виявили зростання впливу комуністів, котрі отримали 38% голосів виборців, в той час як в Словаччині Демократична партія Словаччини забезпечила собі 62% проти 30% голосів, що отримали словацькі комуністи за результатами виборів [27, С.194]. Різниця в соціальному субстраті, що існував у традиційно аграрній Словаччині та промислово розвинутій Чехії, зумовлювала різницю в межах соціальної насиченості окремих політичних об'єднань, що представляли інтереси міського, сільськогосподарського пролетаріату та власницького селянства.

Реалізація цих направлених впливів проходила через спроби комуністів подолати національну неінтегрованість (читай – інтегрованість Словаччини в Чехію) шляхом активізації діяльності пролетарських громадських об'єднань Чехії, як в середовищі словацьких селян, так і серед міських робітників. Оскільки концентрованість виробництва в Чехії та централізація системи керування ним була безумовно вищою від Словаччини, це об'єктивно зумовлювало більш стійкі позиції комуністів в Чехії в ході залучення міських мешканців до кампаній, що проводилися в сільській місцевості. Водночас в Чехії з осені 1945 року розгортається діяльність Єдиної спілки чеських землеробів, що об'єднувала надзвичайно різноманітний спектр людей, які працювали на землі. Згідно вказівок із центру, сільські партійні організації створюють на громадських засадах комісії, подібні до комнезамів¹⁴, за участю яких уряд ліквідував великі маєтності тих, хто заплямував себе співробітництвом з німецькими окупаційними властями. У ході діяльності коаліційного уряду К. Готвальда стали визначатися дві протилежні перспективи. За кожною з них стояли певні політичні сили, інтереси яких дедалі більше розходилися, що об'єктивно звужувало платформу НФЧС [11, С. 88]. Серед керівництва КПЧ у 1946 р. проявилось намагання звузити розуміння суті НФЧС, визначаючи його не як загальнодемократичне, а як якесь “класове утворення”, що об'єднувало різні соціальні верстви населення країни. Пленум ЦК КПЧ в січні 1947 р. проголосив “курс на завоювання більшості нації” на наступних виборах у 1948 р. Партією було поставлено питання “хто – кого”. Саме з цього моменту КПЧ почала проводити неприховану лінію на монополізацію влади. Однак до 1947 р. керівництво КПЧ рухалося в цілому в річищі коаліційної політики з партнерами по НФЧС. Проте курс на реалізацію антикапіталістичних аспектів програми, ініційованої КПЧ, наштовхувався на протидію інших політичних сил. Поступки партнерам по Фронту не тільки ставили під загрозу вплив КПЧ в масах, а й посилювали залежність реалізації накресленого курсу від радянської допомоги [17, С.165].

Для посилення ефекту підтримки комуністів словацьким селянством в ряді сіл організовувались показові мітинги в підтримку пролетарської партії. При цьому їх інтенсивність та частота зростали з року в рік. Якщо в 1945 році вони мали організований, проте спорадичний характер, то вже у 1947-1948 рр. було зорганізовано Загальнословацьку селянську конференцію з вимогами здійснення аграрної концепції Комуністичної партії Чехословаччини. Нова хвиля виступів найбільшої частини словацького селянства була ініційована на початку 1948 р. місцевими комуністичними

¹⁴ Комнезами (Комітети неможливих селян; КНС) – створені у 1920 р. для сприяння впровадженню більшовицької політики в українському селі. Ліквідовані після насильницької колективізації.

осередками й на певний час захлинула словацьке село [10, С. 231]. Створення спеціальних відділів при політичних та пропагандистських управліннях комосередків на місцях, що стимулювали вихід соціального невдоволення частини сільського населення, становило собою відчутний фактор фільтрації соціальної бази ДПС та було реальним чинником звуження поля діяльності останньої в словацькому селі. Використання КПЧ окремих компонентів системи громадських об'єднань в практиці здійснення заходів з ізоляції партійного представництва селянства в опозиційних собі політичних об'єднаннях носило вибіркового характер і містило у своєму складі профспілкові об'єднання сільськогосподарського пролетаріату, як пріоритетну форму залучення люмпенізованого селянства та сільськогосподарського робітництва в якості провідників комуністичних ідей в кооперації. Створення в травні 1945 р Револьюційної Центральної Ради кооперативів (РЦРК) не принесло очікуваних комуністами результатів, позаяк влітку того ж року в кооперативах та кооперативних спілках були засновані національні управління з представників усіх політичних партій, що входили до Національного фронту Чехії та Словаччини [23, С. 275]. Протягом 1945-1948 рр. Демократична партія Словаччини та інші непролетарські політичні угруповання зберегли свої панівні позиції в традиційній мережі невиробничої чеської та словацької кооперації, не дивлячись на спроби комуністів провести показові кадрові чистки кооперативної мережі та апарату її керування [23, С. 72].

Загальним результатом намагань КПЧ та КПС використати мережу невиробничої кооперації, як у її традиційних, так і новостворених формах у 1945-1947 рр., стала неможливість ефективного її застосування в аспекті політичної ізоляції ДПС та поширення представництва інтересів більшості словацького селянства через квазіселянські виробничі форми кооперації та через саму компартію. За умови дисфункції кооперації, як слухняного політичного інструменту в руках КПЧ по відношенню до селянства, а також досить високого рівня розвитку промисловості в Чехії, комуністи звертають свій погляд до професійних спілок та принципів саме професійної, класової акумуляції невдоволених демократичним парламентаризмом. Професійні спілки та їх об'єднання визначалися КПЧ як складова частина Національного фронту та окреслювалися, як наближені аналоги об'єднаних профспілок в робітничому русі, що були покликані захищати спеціальні інтереси селянства, тоді як загальні інтереси захищали партії Національного фронту. Декларована нейтральність та безпартійність Єдиної спілки чеських землеробів та Єдиної спілки словацьких селян (ЄСЧЗ та ЄССС), фіктивно узгоджена з партнерами по коаліції в уряді була міфом, що заперечувався кожним фактом діяльності цих так званих профспілкових об'єднань, головними та політичними завданнями яких була дискредитація політичних опонентів КПЧ в середовищі словацького та чеського селянства, пов'язана з структурним залученням для цього кооперативних об'єднань [29, С. 65]. Вони піддавалися масованому впливу ЄСЧЗ та ЄССС, позаяк впливи неопосередкованого характеру на сільськогосподарську кооперацію з боку КПЧ не принесли бажаного результату в політичному аспекті. Залучення досвіду індоктринаційної роботи в мережі української невиробничої кооперації проходило за напрямом застосування міфу про те, що кооперація на селі є непрямою аналогією професійних спілок в місті. Це було потрібно комуністам, що не

мали реального контролю за місцевими відділками Спілки словацьких селян в окремих регіонах для культивування ідейного ґрунту розвою теорії виробничого кооперування селянських господарів.

Особливістю перебігу процесу втілення парадигм міського пролетаріату в свідомість селянства на теренах Чехословаччини була виключна роль чеського робітництва, що виступало соціальним гарантом будь-яких заходів з примусу селянства встати на шлях перетворень, запропонованих комуністами. Практично всі заходи КПЧ були спрямовані на обмеження організаційної самостійності чеського та словацького селянства, які реалізувалися на рівні політичної блокади та цілеспрямованого тиску на об'єднання громадськості. Констатуючи специфіку взаємовідносин між громадськими об'єднаннями чеського та словацького села і політичними партіями Національного фронту необхідно акцентувати особливу увагу, що в Чехословаччині, на відміну від Польщі, комуністи не змогли використати потенціал новоствореної кооперації й домінуючою формою боротьби КПЧ з селянством та його політичною організацією стали особливі професійно-класові спілки. Прискорення наприкінці 1947 року соціально-економічних перетворень у різних сферах суспільного життя під керівництвом КПЧ викликало негативне ставлення до них з боку партій ліберально-демократичної орієнтації. У країні назривала політична криза. У січні 1948 р. депутатська фракція КПЧ, виступивши в парламенті проти спекуляції текстилем, запропонувала програму нового етапу націоналізації й аграрної реформи. Але цього разу законопроекти комуністів були заблоковані. 20 лютого 1948 року на засіданні уряду мали звітувати міністри оборони й внутрішніх справ. Але міністри від Національно-соціалістичної партії відмовилися від участі в засіданні. На засіданні були відсутні також і міністри від Народно-демократичної та Соціал-демократичної партій. Того ж дня дванадцять (із 26) міністрів подали заяву президентові Е. Бенешу про відставку, сподіваючись, що це приведе до падіння уряду К. Готвальда, утворення нового кабінету міністрів або проведення нових виборів [19, С. 705]. У цих умовах керівництво КПЧ діяло рішуче: воно звернулося до населення з програмою подолання кризи; на місцях створювалися комітети дій НФЧС та загони робітничої міліції. У бойову готовність було приведено корпус національної безпеки, а його прикордонні підрозділи ввели до Праги. По всій країні відбувалися маніфестації під гаслом "За уряд Готвальда без реакціонерів!" 23 лютого 1948 року в Празі був створений центральний комітет дій НФЧС, а наступного дня розпочався загальний страйк [9, С. 34].

Після закінчення 25 лютого загального страйку президент Е. Бенеш дав згоду на формування нового уряду на чолі з К. Готвальдом, склад якого був поповнений за рахунок кандидатів від тих самих партій, але які вже пройшли "чистку". Більшість приміщень штаб-квартир партій ліберально-демократичного спрямування було зайнято міліцейськими загонами. Серед причин поразки ліберально-демократичного табору в лютому 1948 р. здебільшого називали прорахунки, допущені президентом Е. Бенешом. Однак на результати протиборотства впливала й загальна атмосфера тієї пори, яка панувала в чехословацькому суспільстві. А її визначали не тільки силові засоби органів держбезпеки проти людей, які не сприймали комуністичні догмати, а й сумніви щодо можливості швидкої побудови суспільства соціальної справедливості. До того ж у пам'яті багатьох громадян ЧСР залишався період правління партій ліберально-демократичної

спрямованості, який завершився мюнхенською національною катастрофою. Компартія в той період користувалася широкою соціальною підтримкою, тому під час лютневих подій керівництво КПЧ не просто захопило владу - значна частина населення ЧСР в критичний момент підтримала запропоновану комуністами програму подальшого розвитку. Однак унаслідок лютневих подій 1948 р. вдруге в ХХ ст. парламентська демократія в ЧСР припинила своє існування [11, С. 164]. "Комітети дій" в установах, товариствах, профспілках, навчальних закладах та в органах місцевого самоврядування енергійно здійснювали "чистку". Національні комітети, у яких комуністи не мали більшості, було розпущено, а на підприємствах "чистки" здійснювалися робітничими радами. Підсумки лютневого перевороту були закріплені в травневій конституції ЧСР 1948 р., відповідно до якої формально продовжували своє існування колишні інститути влади, однак їхні повноваження суттєво обмежувалися. Відтепер уся повнота влади зосереджувалася в керівництві КПЧ. Президент Е. Бенеш, який висловив незгоду із змістом конституції, відмовившись підписати її, у червні пішов у відставку. Обрання президентом Готвальда підсумувало справжній триумф КПЧ, яка відтоді впродовж сорока років тримала в своїх руках неподільну владу в країні [19, С. 711].

Неприйняття певною частиною населення ЧСР курсу на побудову соціалізму було подолане за допомогою сфабрикованих політичних процесів, а також концтаборів на уранових рудниках, позбавлення майна, конфіскаційної грошової реформи. Загальна чисельність усіх жертв репресій, здійснених тоталітарним режимом (до 1953 р.), складала 280 тис. чехословацьких громадян. Понад 130 тис. осіб було позбавлено волі, а 180-страчено. У трудових таборах опинилося майже дев'ять тисяч ченців та священнослужителів [11, С. 170]. У 1949 році ІХ з'їзд Компартії Чехословаччини висуває програму послідовного усупільнення засобів виробництва, одним з факторів впровадження якої мала стати виробнича сільгоспоперація. Як уже згадувалося, ще в травні 1945 року створюється Центрорада кооперативна, що об'єднала кооперативи всіх типів [15, С. 54]. Якщо закупівельні і постачальницькі кооперативи були традиційними для сільського господарства Чехословаччини, то виробничі кооперативи створювалися на чеських та словацьких землях вперше. Саме в Чехословаччині реалізовувалася модель ступеневого переходу до колективного господарювання згідно концептуального візю, списаного з досвіду СРСР 20-30-х років У 1948-1951 роках мав місце лише груповий обробіток землі, з 1952 року з'являються елементи спільного ведення господарства в рослинництві і тваринництві А в 1959 році створюються Єдині сільськогосподарські кооперативи і їх комплекси, що дозволяло КПЧ безпосередньо впливати на громадське і господарське життя селянства і встановлювати тотальний контроль над усіма формами його суцільного існування.

Як колись на теренах, підлеглих більшовикам, протягом 1951-1952 років в Чехословаччині були ліквідовані масові селянські і кооперативні організації, такі як ради кооперативів усіх ступенів (районні, крайові) та Єдині спілки чеських і словацьких селян. Ці організації були безпосередніми учасниками кооперування сільського населення, вели просвітницьку роботу з поширення спеціальних агрономічних знань, поширювали прогресивні методи праці. їх функції перейшли до держаних органів – національних комітетів та міністерства сільського господарства, що остаточно утвердило

адміністративні тенденції в керівництві кооперативним рухом [8, С. 233]. До 1960 року процес кооперування в країні було практично завершено. На селі залишалося лише кілька десятків тисяч приватних господарств, у яких працювало 2,6% всього зайнятого населення. З 1957 року селяни за здану до кооперативів худобу стали отримувати гроші, розпочалося пільгове погашення позик, були встановлені більш високі закупівельні ціни на продукцію ЄСКГ, що сприяло переходу до них середняків. У 1961 році було запроваджено соціальне страхування членів кооперативів, яке зрівняло їх з працівниками інших галузей економіки [19, С. 727].

Радянська "відлига" сприяла певній суспільно-політичній лібералізації. Активізувалася діяльність профспілок, молодіжних та студентських організацій та різних громадських рухів. Опозиційні настрої особливо проявилися під час роботи другого з'їзду Спілки письменників ЧСР (квітень 1956), на якому було піддано критиці політику КПЧ, її керівну роль у суспільстві, поставлено під сумнів принцип партійності та необхідність "класової детермінованості" творчої діяльності. Частина письменників виступила із закликом рішуче відмежуватися від сталінських методів та приступити до реформування суспільних відносин. Однак режим А. Новотного був неспроможним розпочати реформи. Незважаючи на вимоги реабілітувати невинні жертви політичних репресій, лише в 1962 році було створено державну комісію із розслідування репресій та розпочалася реабілітація. Творча інтелігенція закликала комуністів та громадян до усвідомлення глибоких суперечностей, які існували між декларованими "ідеями соціалізму" та жорстокістю політики, яку провадила існуюча влада. У другій половині 60-х років у країні розгорнувся широкий громадський рух за докорінні політичні й економічні реформи. На справжні трибуни, що формували опозиційні настрої, перетворилися такі періодичні видання, як "Літерарні новіни", "Культурні живот" [19, С. 729].

Проявлялася поляризація конфліктів, які щораз частіше виникали між КПЧ і громадськістю у зв'язку із так званими "неформальними" настроями і поглядами не лише серед молоді, але й працівників культури [3, С. 15]. Режим Новотного намагався гальмувати здійснення реформ: у січні 1967 року – скасовано закон про лібералізацію цензури, ЗМІ переходили під контроль Міністерства культури. Такий поворот подій викликав обурення серед творчої інтелігенції та студентської молоді. III з'їзд Спілки письменників (червень 1967) засудив авторитарні методи режиму. Реакція влади була миттєвою: усіх ініціаторів критики політики КПЧ було покарано, а найбільш активних – засуджено. А. Новотний нагадав громадськості, що "демократія та свободи мають свої межі" [18, С.730]. У жовтні 1967 року для придушення організованої Спілкою молоді демонстрації було застосовано силові методи, що викликало різкий осуд не тільки серед громадськості, а навіть частини партійних функціонерів [3, С. 15]. В умовах виразної кризи політичної системи на перший план вийшло завдання активного пошуку виходу з неї. Авторитет і вплив КПЧ на цей час помітно зменшились. Гострота кризи в керівництві проявилася на пленумі ЦК КПЧ в жовтні 1967 року, на якому А. Дубчек піддав різкій критиці політику А. Новотного. На січневому (1968) пленумі ЦК КПЧ першим секретарем було обрано А. Дубчека. Боротьба між неосталіністами та реформаторами в КПЧ поступово переходила з верхівки до низових партійних організацій. За підсумками партійної звітної кампанії, яка відбувалася у березні 1968 р.,

прихильники реформаторських сил опинилися в керівництві більшості районних партійних організацій, а Празький міськком КПЧ перетворився на справжній центр прихильників реформ. Вже наприкінці березня 1968 року реформаторські сили обіймали ключові державно-політичні посади як на місцях, так і в центрі. 30 березня президентом ЧССР було обрано генерала Л. Свободу. Як невідкладна називалася зміна відносин між партією та інтелігенцією. У березні 1968 року була відмінена цензура, і в суспільство ринув потік критики та викриттів. З'явилась ціла низка нових громадсько-політичних організацій: "Клуб активних непартійних", "Клуб колишніх засуджених за антидержавну діяльність", "Коло незалежних письменників". Широкої популярності набув рух під гаслом "профспілки без комуністів", а прокомуністична спілка молоді розкололася на двадцять об'єднань [19, С. 732].

Одними із перших, уже 5 березня 1968 року, виступили на підтримку реформ західно-чеські журналісти, які висунули низку вимог, у першу чергу стосовно ліквідації діючої на той час попередньої цензури і ухвалення закону про друк. У заяві спрямованій у ЦК Спілки чехословацьких журналістів (СЧЖ) вони йшлося: "Відкидаємо владне політичне втручання у видання "Літературної газети". Вимагаємо від міністерства культури і інформації з питання свободи отримання інформації, минаючи заводську цензуру з підприємства "Шкода" і інших заводів". Йшлося про реакцію не лише на загальновідоме втручання у діяльність високопрофесійних прогресивних видань ("Лігатурна газета", "Тварж" (пер. Обличчя)), але і гостра незгода з тактикою, що вже тривалий час мала місце на підприємстві "Шкода Пльзень", де генеральними директорами було заборонено в повній мірі інформувати журналістів про проблеми заводу, що фактично означало розбіжності із законом про друк. Резолюція західно-чеських журналістів за своїм змістом була на той час однією із найбільш рішучих. Одночасно в ній була присутня і самокритика, яка, наприклад, прозвучала в твердженні: "У минулому були перешкоди, які заважали нам виконувати суспільну функцію. Багато з вас цю перешкоду долали недостатньо відважно". Комітет авторської філії Союзу чехословацьких письменників в м. Пльзень відкрито висловив протест відносно тиску з боку КПЧ на мистецтво [3, С. 29].

Особливе місце робітників у комуністичній ідеології, масовість профспілкової організації, яка мала найтісніший зв'язок із робітничим середовищем, та її повноваження у соціальній та господарчій сфері робили реакцію робітників на перетворення весни 1968 року визначальною в контексті успішності демократизації. Відкрита підтримка ними ринкових реформ, створення на підприємствах робітничих рад та комітетів на захист свободи преси, вимога узаконення страйку, як особливої форми захисту своїх інтересів, вільні вибори делегатів профспілкових конференцій, початок процесу утворення незалежних профспілок стали симптомами того, що притаманна громадянському суспільству культура участі охопила критичну масу населення Чехословаччини [5, С. 12]. Перша половина березня 1968 року проходила під знаком переоцінки членами завдань профспілок. Першим кроком до цього була координаційна нарада Загальнозаводського комітету (ОЗК), Революційного профспілкового руху (РПД) і двадцяти одного заводських комітетів (ЗК) на підприємстві "Шкода". Тут мали місце досить виразна критика значення і завдань профспілок в заяві ЦК профспілки працівників

металопромисловості. Засуджувалася пасивність Центральної ради профспілок (ЦСП). Було висунуто вимогу про повернення прав, що раніше відняли в профспілок (стосовно турботи про трудящих, політики зарплати) і імунітеті профспілкових функціонерів по відношенню до провідних господарських працівників. Головування Обласної профспілкової ради Західно-Чеської області ухвалило постанову у якій вказувалося, щоб "профспілки зберегли самостійність і демократичність. При постановці програми профспілок необхідно виходити з того, що йдеться про добровільно об'єднуючу за інтересами суспільну недержавну організацію із власним демократичним способом життя і з головним призначенням захищати інтереси трудящих". В цілому, рішучі висновки західно-чеських профспілкових органів внесли свій внесок у те, що були відкликані зі своїх посад одіозні члени ЦСП (Б.Козелка, С.Пашек, М.Пастиржік), а голова ОПС Я. Коснар також подав заяву про відставку, що сам позначив як крок допомоги процесу відродження, але був "переконаний" обіймати свою посаду надалі.

Заворушення мали місце і на підприємствах. На деяких з них виникали ради трудящих ("Шкода", уранові копальні Задні Ходів, електростанції Тісова, західночеські деревообробні заводи, та ін.). Тенденція до створення рад трудящих без участі комуністів хоч і виявлялися рідко, проте мала місце. Найбільш напруженою ситуація була в локомотивних депо [3, С. 90]. На деяких підприємствах виникали первинні організації Чехословацької соціалістичної партії (ЧСП) з великим впливом серед робітників. У рамках попередніх реформаторських підходів, предметом критики з боку профспілок було, серед іншого, впровадження керівної ролі КПЧ. Збільшилася кількість голів регіональних профспілкових органів із лав ЧСП і Чехословацької народної партії (ЧНП). Комуністичні органи були стурбовані послабленням свого впливу в робітничому середовищі. Особливо радикальних, хоча і одиничних у профспілковому середовищі, виступів, які виявлялися у гаслі "Профспілки без комуністів" (Соколовсько, Клатовсько). Активізації руху на підприємствах допомогла нарада представників рад трудящих, підготовчих комітетів з їх організації і заводських комітетів РПД, яке відбулося 9-10 січня 1969 в Пльзені, де представники близько 200 чеських і словацьких підприємств обговорили проект закону про підприємства [3, С. 91].

Консолідація реформаторських сил та зростання підтримки їх у КПЧ та в суспільстві викликали природне занепокоєння кремлівського керівництва. Учасники засідання Політичної консультативної ради (ПКР) країн Організації Варшавського договору (ОВД) 23 березня 1968 року в Дрездені вдалися до відвертого тиску на чехословацьке керівництво. На початку травня 1968 року під час візиту до Москви А. Дубчека на адресу празьких реформаторів пролунала критика й погрози. 20 червня 1968 року розпочалися маневри військ ОВД. Вторгнення викликало хвилю обурення у населення Чехословаччини. Була налагоджена діяльність підпільних радіостанцій та випуск нелегальних газет, а населення в різних акціях протесту висловлювало підтримку керівництву на чолі з А. Дубчеком та засуджувало інтервенцію. У ході стихійних виступів проти вторгнення загинули десятки осіб. На підтримку продовження курсу реформ проводилися масові маніфестації студентів, присвячені 50-й річниці утворення ЧСР, які набули яскраво вираженого антирадянського характеру. Акція самоспалення студента Карлового університету Я. Палаха на Вацлавській площі 16 січня 1969 року

викликала нову хвилю демонстрацій протесту. А перемога збірної команди ЧССР над збірною СРСР на чемпіонаті світу з хокею в березні спричинила нові масові антирадянські акції по всій країні.

Окупація ЧССР військами ОВД припинила спробу реформування соціалізму в країні. Нове керівництво партії на чолі з Г. Гусаком запропонувало "програму нормалізації становища в партії та суспільстві", зміст якої свідчив про повернення до неосталіністських методів управління. Програма передбачала відновлення керівної ролі партії в суспільстві. Докладалися зусилля до ізоляції О.Дубчека та його прихильників. Під приводом обміну партійних квитків у КПЧ була проведена "чистка", в результаті якої партія позбулася майже 500 тис. "неблагонадійних" членів. Небажані "праві елементи" мусли залишити громадські молодіжні та профспілкові організації [18, С. 244]. До літа 1969 року в повному обсязі відновлено цензуру. У зв'язку з тим, що в річницю окупації відбулися масові акції протесту, 22 серпня Федеральні збори ухвалили надзвичайні закони для переслідування прибічників реформ та інших інакодумців. У грудні 1969 року у Празі відбулася конференція діячів культури ЧССР на якій було продовжено тиск з боку режиму на непримиренні чеські творчі спілки. Кожний четвертий професор вищих навчальних закладів був позбавлений місця роботи. З різних структур АН ЧССР було звільнено 1,2 тис. наукових працівників та закрито п'ять інститутів. Судових переслідувань зазнали письменники Л. Вацулик, В. Гавел, П. Кугут, журналісти Й. Гохман, М. Юнгман та ін. [19, С.736].

XV і XVI з'їзди Комуністичної партії Чехословаччини, які, підкреслюючи величезне значення дальшого розвитку Національного фронту ЧССР як важливої складової частини всієї політичної системи чехословацького суспільства, визначили головні завдання організацій Національного фронту – Революційного профспілкового руху (РПР), Соціалістичної спілки молоді (ССМ), Чехословацької спілки жінок (ЧСЖ), Союзу чехословацько-радянської дружби (СЧРД) та інших у будівництві "розвинутого соціалізму". Тогочасний склад Національного фронту ЧССР був заснований на колективному членстві окремих політичних і громадських організацій. Згідно з федеральною будовою ЧССР Національний фронт складався із трьох органічно взаємозв'язаних частин: на рівні чехословацької федерації функціонував Національний фронт ЧССР, на рівні Чеської і Словацької Соціалістичних Республік – відповідно Національні фронти ЧСР і ССР. Організації Національного фронту налічували у своїх лавах понад 20 мільйонів членів (це більше ніж тогочасне населення країни, оскільки багато громадян змушені були перебувати водночас у кількох громадських організаціях). Наприклад, у цехових і заводських комітетах РПР і різних профспілкових комісіях налічувалося понад 1,1 мільйона осіб, у комітетах ССМ – понад 300 тисяч, у ЧСЖ – близько 140 тисяч. Загальним у діяльності громадських організацій, що входили до Національного фронту, незважаючи на деяку специфіку напрямів і форм їх роботи, була мобілізація своїх членів на активну участь у "будівництві розвинутого соціалізму" [12, С. 48].

Наймасовішою громадською організацією ЧССР, що входила до Національного фронту був профспілковий рух, у лавах якого об'єднувалося понад сім мільйонів осіб – майже половина населення. Маючи можливість впливати через розгалужену мережу своїх осередків на широкі верстви суспільства, чехословацькі профспілки виступали

одним із найважливіших інструментів КПЧ у проведенні політико-ідеологічної роботи та втягування членів спілок до виконання ініційованих нею загальнонаціональних заходів. Ключовим їх завданням, з точки зору компартійного режиму Чехословаччини, була організації так званих "соціалістичних змагань" [12, С. 49]. Виконання "двоєдиного завдання", яке режим покладав на підконтрольні йому робітничі псевдогромадські спілки, полягало в тому, аби "поєднати відповідальність за розвиток виробництва і турботу про потреби та інтереси трудящих", що саме по собі містило в собі нездоланну суперечність [6, 115]. У 1975 році, наприклад, тільки у виробничій сфері участь у змаганні брало понад 4,2 мільйона чоловік – вшестеро більше, ніж у 1970 році. У 1978 році в "соціалістичному" змаганні брало участь вже 87 процентів трудящих ЧССР. Розмаху набрав у країні рух бригад соціалістичної праці. Якщо 1975 року у цьому русі брало участь понад два мільйони осіб, то у 1980 році уже близько 2,8 мільйона. На виконання ініціатив правлячої партії профспілками були розгорнуті рух комплексних раціоналізаторських бригад, "Профспілковий мільярд", акція "Профспілки – своїм заводам, своїй республіці" та інші. До початку 1980-х років завдяки означеним акціям вдалося досягнути певних позитивних результатів, які, щоправда, не могли компенсувати загальну неефективність командно-адміністративної соціально-економічної моделі. Так завдяки "Профспілковому мільярду" у 1973 – 1982 роках було зекономлено 36 мільярдів крон. Економічний ефект від діяльності раціоналізаторів і винахідників у 1971 – 1980 роках становив понад 40 мільярдів крон [12, С.49].

Показово, що резолюція з'їзду КПЧ у 1970 році, серед основних завдань профспілок "захист права трудящих" ставила на останнє місце після "сприяння розвитку в економіці", "розгортання соцзмагання, руху новаторів-винахідників, виховання соціалістичного ставлення до праці і суспільної власності [7, С. 248]. На початку 1980-х років секретар Центральної ради профспілок Б.Качірек переконував, ніби партійний курс щодо ролі профспілок у соціально-економічному житті забезпечував робітникам можливість брати участь у підготовці реалізації та контролю виконання економічних планів. Проте на підтвердження наводив лише вкрай формальні "обов'язкові" обговорення профспілковими органами проекту плану [6, С. 113]. Натомість постійно зростала роль чехословацьких профспілок у проведенні ідейно-виховної роботи. Зокрема, була організована політична і економічна освіта у формі навчання в межах профспілкових груп, а також у школах соціалістичної праці. Профспілки Чехословаччини докладали зусиль для так званого "інтернаціонального виховання трудящих", зокрема під час візиту делегації радянських профспілок на чолі з головою ВЦРПС С.Шалаєвим у січні 1984 року була підписана нова Угода про подальший розвиток співробітництва між профспілками СРСР і Чехословаччини [12, С.49].

Офіційна позиція компартійного керівництва Чехословаччини в другій половині 1970-х років зводилась до того, що під керівництвом робітничого класу селянство перетворилося в соціалістичний клас, зайнятий у великому кооперативному виробництві. Причому не приховувалось, що ключовою метою такої трансформації було забезпечення домінування робітничого класу, а у дійсності його компартійного "авангарду". Так президент республіки Г.Гусак на XV з'їзді КПЧ наступним чином підсумував результати розвитку кооперації: "Клас кооперованого селянства – надійний союзник робітничого

класу... який сформувався в процесі революційних перетворень нашого села" [20, С. 52]. Значущість кооперування селянства продовжувала розглядатися компартійними функціонерами насамперед з точки зору того, що селянство стало "активним будівничим нового соціалістичного життя". Офіційна пропаганда невпинно переконувала, що відповідна тенденція "створює передумови для ліквідації в майбутньому суттєвих відмінностей між містом і селом" [4, С. 14]. Догматичний підхід до місця та долі аграрної кооперації, зводився до наступного: "Кооперативні... соціалістичним сільськогосподарські підприємства, є історично перехідними формами власності в сільському господарстві. Перетворення їх в підприємства всенародної власності – історично закономірні". [25, С. 142]. Реформаторськи налаштовані громадські та політичні діячі в 1968 – 1969-х роках закликали до розпуску кооперативів та поверненні земель у приватну власність селянства. Проте, відповідні ініціативи так і не були реалізовані [14, С. 15]. Натомість сучасники доволі чітко фіксували той факт, що "кооперативна форма соціалістичної власності, по суті, нічим не відрізняється від державної форми соціалістичної власності", а, відтак, кооперативи Чехословаччини не можна було вважати "груповими власниками", оскільки виробничі відносини в середині кооперативних об'єднань і між ними та державними підприємствами "вже суттєво не відрізняються від економічних відносин між державними підприємствами і всередині їх" [26, С. 382]. Щоправда, як свідчили тогочасні дослідження чехословацьких науковців, кооперативи все ж були ефективнішою формою господарювання в аграрному секторі, аніж державні підприємства. Зокрема, в 1971 – 1976 роках рівень рентабельності в них складав 13,3%, а в держгоспах – лише 0,7%. В результаті чого, останні потребували суттєвих державних дотацій. [28, С. 180].

Важливе місце у політичній системі чехословацького суспільства належало Соціалістичній спілці молоді – "бойовому помічникові і головному резерву" компартії. Висунута після окупації Чехословаччини військами ОВД програма "консолідації" передбачала відновлення єдиної провладної молодіжної організації. Ключовим інструментом, що мав виконати це завдання, стала реорганізована Федеральна рада дитячих і молодіжних організацій. Оформлення Соціалістичної спілки молоді відбулося в листопаді 1970 року, а завершення формування її національної мережі було підсумоване на I з'їзді 1972 року. Головна увага приділялася ідеологічному вихованню та підготовці молоді до вступу в КПЧ. [13, С. 12]. Прийнята партією програма побудови розвинутого соціалістичного суспільства стала і програмою дій молодого покоління ЧССР. Головне своє завдання ССМ мала вбачати у мобілізації молоді на "самовіддане виконання завдань, які доручила їй партія у справі будівництва розвинутого соціалізму, на вивчення і додержання революційних традицій партії і народу, в розвиткові всебічної громадської активності юнаків та дівчат, зростанні лав молодіжних організацій, підготовці найбільш свідомих членів ССМ для вступу до КПЧ". З часу I з'їзду Соціалістичної спілки молоді (1972 рік) до початку 1984 року чисельність членів цієї організації зростає більш ніж удвічі, досягнувши 1 мільйона 657 тисяч. З кожним роком, як уже зазначалося, зростає представництво молоді Чехословаччини в органах державної влади та виборних органах громадських організацій, що входять до Національного фронту ЧССР [12, С. 52].

Проте найскладнішим завданням для партійного керівництва стало подолання опору громадських діячів культури та мистецтва. Спочатку арештам піддавалися лише представники дисидентської інтелігенції з найближчого оточення лідерів "празької весни", а потім це коло було розширене. Першими "здалися" словацькі творчі спілки, а тиск на більш непримиренні чеські творчі спілки посилювався лише після проведення наприкінці 1969 року загальнодержавної конференції діячів культури. Було ухвалено рішення про заборону на професійну діяльність прихильникам реформ. У результаті чимало з них мусили змінити роботу на некваліфіковану або емігрувати на Захід. В травні 1971 року XIV з'їзд КПЧ самовпевнено констатував, що "в ідейному, політичному й організаційному відношеннях партія згуртована й боєздатна. Суспільство консолідувалося, відновлена стабільність економіки". Проте в дійсності режим Гусака видавав бажане за дійсне. Соціально-економічна стагнація та ідеологічна експансія правлячої компартії, постійні утиски будь-якого вільнодумства інтелігенції викликали природний опір – опозиційний громадський рух зростав [18, С. 25]. З 1976 року було налагоджено випуск самвидавівської літератури, у яких розкривалися масштаби репресивних акцій проти опозиції. Водночас виникли й перші напівлегальні правозахисні групи, які ставили за мету інформування громадськості про репресії та порушення прав людини [18, С. 738]. На справжній центр протидії пануючій комуністичній владі перетворилася громадська ініціативна група, яка згодом стала відома як "Хартія – 77". Представники чехословацької творчої інтелігенції 1 січня 1977 року виступили з декларацією, яка містила не тільки критику існуючої влади, а й конструктивні пропозиції щодо основних напрямів демократизації суспільства [18, С. 25]. Організація стежила за виконанням зобов'язань, прийнятих чехословацьким керівництвом по забезпеченню прав людини в країні. Жорстоке переслідування "хартистів" привело до створення у 1978 року Товариства захисту прав репресованих. У боротьбі за права людини в ЧССР дисидентський рух спирався на підтримку міжнародної громадськості. Так, у Стокгольмі виник Фонд "Хартії-77", а в Парижі – Міжнародний комітет солідарності з "Хартією-77". Ці організації допомагали видавати газету "Лідове новіни" та інші періодичні видання, організовували підтримку репресованим дисидентам та їхнім родинам. Так, у 1982 році драматургу В. Гавелу та філософу Л. Гайданеку була присуджена премія ім. Я. Палаха [19, С. 740].

Правозахисні й громадські рухи закликали правлячі політичні структури до діалогу, проте представники влади у відповідь регулярно організовували "кампанії протесту". Офіційні засоби масової інформації називали дисидентів "агентами імперіалізму", "самозакоханими банкрутами", "самозванцями", "представниками залишків буржуазної реакції". Так, чехословацька газета "Руде право" 12 січня 1977 р. писала щодо декларації "Хартії – 77", що "мова йде про антидержавний, антисоціалістичний, антинародний та демагогічний памфлет, автори якого брутально і брехливо зводять наклеп на ЧССР і на революційні завоювання народу. Вони обвинувачують наше суспільство в тому, що життя в ньому не відповідає їхнім буржуазним, елітарним вимогам" [18, С. 226]. У другій половині 1980-х років, незважаючи на певні політичні зрушення в Східній Європі, ставлення чехословацького керівництва до опозиціонерів залишалося незмінним. Про це, зокрема, свідчить зміст

офіційної брошури під назвою "Не спрощувати процес перебудови". Авторитарна влада навіть у 1989 році продовжувала підтримувати в суспільстві атмосферу, яка виключала навіть натяк на можливість реформування та будь-якого діалогу з представниками опозиції. Прихильники "Хартії – 77" весь час перебували під тиском офіційної пропаганди та переслідувалися. В.Гавел тричі був засуджений і п'ять років провів у в'язниці. Журналіста І. Румла та його сина 1981 року засудили за "організацію підривної діяльності" на 10 років позбавлення волі. Але, незважаючи на це, коло прихильників "Хартії – 77" продовжувало розширюватися, і до 1989 року її підписали вже 1889 представників творчої інтелігенції країни [19, С. 226].

Саме громадянські сили стали у Чехословаччині головним чинником, який руйнував тоталітарну систему. Вони досить ефективно використовували різноманітні агітаційні акції (у перш чергу – міжнародні) для його дискредитації. Якщо до середини 1989 року виступи проти існуючого режиму мали здебільшого моральний характер та фактично не несли реальної загрози для існуючого державного устрою, то всі наступні події та їхня зростаюча послідовність і масовість вказували на рішучість "низів" – пересічних громадян Чехії та Словаччини відмовитися від тоталітаризму. Але правлячі кола зробили ставку на силові методи протидії опозиційно налаштованим студентам та інтелігенції. Знаковим моментом у розвитку подій осені 1989 року став розгін 15-тисячної студентської демонстрації в Празі 17 листопада, яка стала детонатором вибуху загального невдоволення в країні, яке вже неможливо було зупинити. 19 листопада у Празі був створений "Громадянський форум" (ГФ), а у Братиславі – організація "Громадськість проти насилля" (ГПН). 26 листопада у Празі було оприлюднено програму ГФ під назвою "Чого ми хочемо?", у якій зазначалося, що країна опинилася в глибокій політичній, економічній та духовній кризі, а існуючий суспільний устрій показав свою повну неефективність. На пленумі ЦК КПЧ 24 листопада все партійне керівництво на чолі з М. Якешом подало у відставку, а партію очолив К. Урбанек. У короткий термін усі державні та громадські структури, на які спирався режим, дистанціювалися від своїх учорашніх патронів. На захист влади виступив лише генералітет армії та лідери профспілок. 24 депутати від КПЧ добровільно склали повноваження, а звільнені місця отримали представники ГФ і ГПН. Процес відсторонення КПЧ від влади та переходу до демократичної системи завершився 29 грудня 1989 року, коли Федеральні збори обрали своїм головою А. Дубчека, а президентом Чехо-Словацької Федеративної Республіки (ЧСФР) – В. Гавела [19, С. 744].

Як бачимо, компартія Чехословаччини активно переймала радянський досвід. Через систему громадських об'єднань компартії здійснювала де-блокаду каналів різнорівневого тиску на населення, з одночасним нагнітанням соціального протистояння на селі в процесі маніпулювання свідомістю маргіналізованих верств та дезавування впливу на найбільш резистентні щодо комуністичної пропаганди прошарки міської та сільської людності з боку опозиційних політичних партій та підконтрольної їм мережі громадських структур. Реалізація цього завдання, яке поєднувалося в суспільно-історичній практиці з соціально-економічними трансформаціями та політичними змінами, слугувала чинником модифікацій в системі громадських об'єднань. Їй належало важливе місце у впровадженні різновидів тоталітарної влади, оскільки формалізовані

громадські організації дозволяли відфільтрувати активність населення в тих проявах, що відповідали запитам владних структур. В перебігу структурних та функціональних модифікацій об'єднань громадськості Чехословаччини рельєфно простежуються наступні генеральні тенденції динаміки системи громадських об'єднань: форсування усупільнення сільськогосподарського виробництва за організаційного та економічного посередництва громадських організацій; уніфікація громадських об'єднань в напрямі створення корпоратизованих та лояльних до політичного режиму суб'єктів громадськості, які, включаючи до свого складу опозиційні верстви, сприяли посиленню нагляду за ним; усунення центрів політичної противаги в правліннях громадських об'єднань; встановлення режиму періодичних кадрових та соціальних чисток в керівних та керованих підрозділах громадських організацій та соціальної фільтрації носіїв громадської самодіяльності.

Розвій кооперації відбувався під знаком залучення до її мережі широкого громадського загалу з подальшим витісненням заможних господарств та формування в рамках невиробничої кооперації господарсько-організаційної бази для виробничого кооперування населення. Структурування кооперативних організацій в межах Чехії та Словаччини відбувалося за постійного втручання у справи кооперативів профспілкових організацій, що призвело до специфічних утворень профспілково-кооперативного типу з досить аморфним функціональним навантаженням. Соціокультурний характер діяльності основних громадських об'єднань відбивав і певну зацікавленість ними громадськості, яка без особливого бажання вступало до політичних об'єднань, проте вважало доцільним членство в різнопрофільних кооперативних товариствах, які приносили реальну користь.

З огляду на вищезазначене, необхідно констатувати, що специфічність соціальних, політико-організаційних і господарських умов Чехословаччини наклала відбиток на результативність транспонування радянського досвіду в практиці використання громадських об'єднань компартійними режимами. Поряд із підпорядкуванням правлячою комуністичною партією системи громадських об'єднань, уже починаючи з межі 1960-х років в середовищі суспільно-активних сил спостерігалось наростання опозиційних тоталітарній системі настроїв. Саме активісти різних громадських структур – творчих, молодіжних та професійних спілок – стали рушійною силою як "Празької весни" 1968 року так і "Оксамитової революції" 1989 року. Таким чином, на відміну від СРСР, традиції громадянського суспільства, які існували в Чехословаччині до моменту встановлення комуністичної диктатури, виявилися значно сильнішими і продемонстрували здатність суспільства самостійно регенерувати демократичний устрій.

Використана література:

1. Вовканич І.І. Чехословаччина в 1945-1948 роках. Нарис історії перехідного періоду / Ужгор. нац. ун-т. – Ужгород. Видавництво В. Падяка, 2000. – 249 с.
2. Волокитина Т.В. Мурашко Т.П., Носкова А.Ф. Народная демократия: миф или реальность? – 423 с.
3. Гина А. Демократическое движение в Западной Чехии (1963-1971). – Киев, 2005. – 138 с.
4. Грабина Й. Изменение социальной природы словацкого крестьянства в процессе социалистического кооперирования: Автореф. ... канд. фил. наук. – М.: «Мысль», 1966. – 15 с.
5. Десятничук І.О. «Празька весна» 1968 р.: становлення громадянського суспільства: Автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.02 – всесвітня історія. – Київ: Київський славістичний університет, 2007. – 20 с.

6. Качірек Б. Профсоюзы и участие трудящихся в управлении. 35 лет единого профсоюзного движения // Чехословакия: актуальные проблемы общественного развития. – М.: АН СССР, 1981 – Вып.4. – С. 112-115.
7. Коммунистическая партия Чехословакии. Съезд 14-й. Прага 25-29 мая 1971 г. – М.: Политиздат, 1971. – 341 с.
8. Кооперация в странах социализма: Сборник статей. – М.: Экономика, 1985. – 223 с.
9. Макогон С.Е. Народно-Демократическая республика Чехословакия. Общественное и государственное устройство. М.: Госюриздат, 1954. – 137 с.
10. Марьина В.В. Крестьянство в революциях 40-х гг. в странах Центральной и Юго-Восточной Европы / Отв. ред. А.Я. Манусевич. – М.: Наука, 1984. – 312 с.
11. Матушек С. Положение Национального фронта в политической системе ЧССР /Пер. со словац. и вступит. Статья М.Р. Шабанова. – М.: Юрид. лит., 1979. – 218 с.
12. Мельникова І.М., Віднянський С.В. ЧССР: впевнена хода соціалізму. – Київ: Видавництво політичної літератури України, 1985. – 134 с.
13. Мотрук С.Н. Молодежное движение Чехословакии 70-х – первой половине 80 – х гг. Автореферат канд. ист. наук 07.00.03 – Всеобщая история. – К., Киевский университет имени Т.Г.Шевченка. – 20 с.
14. Надева Г. Значение советского опыта в социалистическом преобразовании сельского хозяйства в ЧССР: автореф... канд. дис. ист. наук.: 07.00.02. – история СССР. – Москва: Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1978. – 24 с.
15. Ортенберг Д Як пояснювати непотрібність та шкідливість балачок про «селянську спілку» // Агітатор – 1927 – N 15 – С 54.
16. XV съезд Коммунистической партии Чехословакии. – М.: Политиздат, 1977. – 278 с.
17. Силин М.А. Чехословацкая Социалистическая Республика (Переходной период и завершение строительства социализма. 1945-1961 гг.) М, Изд-во ИМО, 1963. – 317 с.
18. Юсип-Якимович Ю.В. Історія Словаччини. – Ужгород : Гражда, 2009. – 288 с.
19. Яровий В.І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ століття. – К.: Генеза, 2005. – 814 с.
20. Яворски З. Процес сближения классов и социальных групп чехословацкого общества в условиях строительства развитого социализма. – Москва: Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1980. – 24 с.
21. Barnovsky M Socialise tnedy a revolucne promeny na Slovensku v rokoch 1444-1948 Bratislava, 1978. – 141 s.
22. Canibel Slovenska agra'rna otazka 1944-1948 – Bratislava, 1972. – 297 s.
23. Čestou Května. Documenty k počatkům naši národní a demokratické revoluce, 1945-1946. – Praha, 1975. – 275 s.
24. Cuhlak J Vesnice scverovychtnih Cecil od osvobozem do Unora, 1945-1948. – Hr Kralove, 1975 – 297 s.
25. Ekonomicka hlediska noveetapy rozvoje zemedelstvi / Pod red. I.Drvily a J.Nikla. – Praha: Svoboda, 1975. – 271 s.
26. Matuoskova J. Soudobe a perspektivni postaveni zemedelskeho podniku // Politychna ekonomie. – Praha, 1979. – Roc.27. – №4. – S.382-389.
27. Opat J. O novou democracii, 1945-1948. – Praha, 1966. – 289 s.
28. Poskocil J. Československe zemedelstvi 1945-1975. – Praha: Svoboda, 1976. – 180 s.
29. Sibrava K Boj KSC r-'dusledne likvidovanf faststicke organ'izace svazu zemedelstvi a lesniclvi jako ninny predpakhid budovani nove mosove orgaiiizace roliuctwa// Vybrane kapiloly z dejin' niezinarodmho dettudieho hnutf; KSG (1445- 1969) – Praha, 1976. – S.65-66.